

Det nationale kompromis – Kanslergadeforliget i 1933

Kanslergadeforliget fra 1933 blev indgået mellem regeringspartierne Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre og oppositionspartiet Venstre. Det skete efter lange og meget vanskelige forhandlinger i statsminister Thorvald Staunings lejlighed. Forliget har på det nærmeste fået et nationalromantisk skær som redningen af det danske folkestyre under den meget dybe økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne. Fokus i denne artikel er især lagt på Venstres og landbrugsorganisationernes stærke interesse i forliget. Der argumenteres for, at der fandt et meget stort politisk skifte sted, der i væsentlig grad var betinget af en personudskiftning i ledelsen af landboforeningerne og i Venstre. Kanslergadeforliget vurderes derfor som en politisk studehandel, hvor de involverede forhandlere søgte at afbøde de værste virkninger af krisen for hver af deres vælgergruppe; arbejderne og bønderne.

Indledning

Natten mellem den 29. og 30. januar 1933 blev en af de vigtigste politiske aftaler i nyere dansk historie indgået. Aftalen – Kanslergadeforliget – var resultatet af hårde forhandlinger mellem regeringspartierne, Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre, og oppositionspartiet Venstre. Forliget var centralt fordi: 1) Det var et forsøg på at afbøde virkningerne af den internationale økonomiske krise, som ramte Danmark hårdt i begyndelsen af 1930'erne. 2) Ideologisk retorik blev erstattet af en pragmatisk indstilling blandt de ledende danske politikere, der deltog i forhandlingerne. Dette gælder særligt for politikerne fra Venstre og landbrugets organisationer. 3) Forliget var kendetegnet ved, at der for første gang blev gennemført samlet økonomisk krisepolitik, der forsøgte at afhjælpe flere af krisens konsekvenser samtidig. 4) Et nyt politisk fællesskab med fokus på samarbejde blev etableret. Dette fællesskab blev styrket og udvidet i løbet af 1930'erne og under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Det var et snævert fællesskab, der bestod af få toppolitikere, som bestemt ikke var enige om alt eller havde fælles politiske interesser. Men der blev opbygget gensidig tillid og fortrolighed mellem dem.

I denne artikel argumenteres der for, at Kanslergadeforliget var en konsekvens af den økonomiske krise. Landbrugets organisationer og fagbevægelsen krævede, at der blev gennemført effektive løsninger af krisens problemer. Til at sikre dette var det nødvendigt, at nye pragmatisk indstillede politikere tog

over efter ældre, mere ideologisk orienterede ledere. Der argumenteres for, at det især var af afgørende betydning, at ledelsen af Landbrugsraadet og Venstre blev ændret. Den nye ledelse med Henrik Hauch som den centrale nøgleperson i både Landbrugsraadet og Venstre medførte en meget markant ændring i retning af pragmatisme væk fra traditionel økonomisk liberalisme. Derfor er fokus i denne artikel primært rettet mod det danske landbrugs interesser – det vil i denne sammenhæng sige gårdmandsbruget via landboforeningerne og Landbrugsraadet – i vurderingen af baggrunden for Kanslergadeforliget. Det var den afgørende faktor bag skiftet væk fra frihandelspolitik og ønsket om frie markeder mod en centralt styret økonomi, der fandt sted fra 1932-33 og de efterfølgende år. Endelig argumenteres der for, at Kanslergadeforliget var resultatet af praktiske erfaringer, mens argumenter baseret på teoretiske spekulationer var fraværende.¹

Kanslergadeforliget er naturligvis et emne, der har stået centralt i de brede danmarkshistoriske fremstillinger.² Men selv om der er skrevet meget om forliget, så mangler emnet en grundig udforskning. Der er generel enighed om at opfatte forliget som en følge af den økonomiske krise, og det er især i forhold til vurderingen af forligets betydning, at vandene skilles. Dog er der enighed om, at Kanslergadeforligets politiske betydning må betragtes som mindst lige så vigtig som de økonomiske virkninger, forliget havde. Der er især i de ældre fremstillinger – men støttet senest af Lidegaard – en tendens til at opfatte forliget som et udtryk for en styrkelse det danske demokrati i en meget vanskelig periode. I forlængelse heraf ses forliget i direkte sammenhæng med, at Hitler kom til magten i Tyskland på den eksakt samme dag. Dette aspekt udtrykkes klart hos Kaarsted, som noterer: »I Danmark styrkede Kanslergade-forliget vor besindige og ligevægtige kansler [dermed hentydes til statsminister Stauning, MRN] og dermed det parlamentariske demokrati.«³ I forlængelse af dette er det især i forhold til Stauning, at forligets politiske betydning fremhæves. Mørch har skåret det ud i pap ved at påpege: »Stauungs største politiske bedrift som statsminister var Kanslergadeforliget ... Den politiske bedrift bestod i, at Kanslergadeforliget fastslog, at der ikke kunne regeres i Danmark uden om Stauungs Socialdemokrati.« Han opfatter videre forliget som afgørende for, at Stauning gik fra at være Socialdemokratiets leder til at blive *landsfader* i løbet af sin tid som statsminister.⁴

Vurderingen af Kanslergadeforliget er ændret en del hos Christensen m.fl. Nok opfattes det som meget vigtigt – økonomisk/socialt, politisk og symbolsk – hvilket illustreres ved, at bogen tager udgangspunkt i forliget.

Omvendt betegnes det som et *klasseforlig* og en *arbejder-bonde-alliance*, og den nationalhistoriske lovprisning af forliget som den danske parlamentarismes sejr nuanceres derved meget.⁵ I denne artikel er opfattelsen af forliget den

samme; der var tale om en politisk studehandel, hvor hovedsigtet var at afbøde virkningerne af den økonomiske krise for bønderne og arbejderne. Derfor var beslutningstagerne fra Venstre og Socialdemokratiet villige til at give meget store indrømmelser. Desuden bidrager denne artikel især til at forstå de store interesser, der var i spil inden for ledelsen af landboforeningerne og Landbrugsraadet som baggrund for forliget. I forlængelse heraf lægges der i denne artikel stor vægt på den betydning, de enkelte deltagere i forhandlingerne havde, og fokus er særligt rettet mod betydningen af det skifte, der fandt sted i Venstre og landbrugsorganisationernes ledelse.

Betydningen af den økonomiske krise

Danmark havde en meget følsom økonomi i begyndelsen af 1930'erne. Landet havde Europas mest åbne økonomi, hvor importen og eksporten udgjorde 40-45 % af den samlede produktion.⁶ Derfor var den danske produktion helt afhængig af import af forskellige rå- og hjælpestoffer og eksport af forarbejdede varer. 75-80 % af Danmarks samlede eksport bestod af landbrugsvarer, og i 1930 blev henholdsvis 62 % og 17 % af de danske eksportvarer sendt til Storbritannien og Tyskland.⁷ Da krisen brød ud, var det ikke blot et problem for det eksportorienterede danske landbrug. Det var den danske velfærd generelt, der stod på spil. Det er således rimeligt at konkludere, at krisen 1929-1933 var værre i småstaten Danmark end i de store europæiske industrinationer og USA. Den var også værre end i de andre små nordiske stater, som var mindre afhængige af udenrigshandel.

Overordnet betragtet udmøntede krisen sig på tre forskellige, men tæt forbundne områder:

- 1) Der var en kraftig markedskrise på landbrugsvarer. Dette medførte et dramatisk prisfald mellem 1929 og 1932, mens faldet i eksportmængderne for alvor slog igennem fra begyndelsen af 1933.
- 2) Samtidig var der stigende valutariske problemer. Dette hang i vid udstrækning sammen med markedskrisen på landbrugsvarer, idet landets indtjening i udenlandsk valuta faldt kraftigt. Derfor blev importen stærkt reguleret fra 1932 med oprettelsen af Valutacentralen.
- 3) Endelig steg arbejdsledigheden i Danmark hurtigt og markant.

Historikeren Henrik Nissen har argumenteret for, at de danske politikere i 1931 og 1932 agerede som om, dette var tre adskilte problemstillinger. De politiske kriseforanstaltninger var i disse år rettet mod at løse konkrete økonomiske problemer og ikke et forsøg på at gennemføre sammenhængende langfristede løsninger.⁸ Nissen har argumenteret overbevisende for, at det tog tid for de

ledende beslutningstagere i regeringen, oppositionen, erhvervsorganisationerne og fagbevægelsen, inden man fuldt ud forstod krisens omfang. Dette skal ses i sammenhæng med, at det ikke var muligt at få ordentlige informationer om de britiske myndigheders politik, idet der var stor intern uenighed i den britiske regering i forhold til den internationale handel.⁹ I slutningen af 1932 måtte de danske politiske beslutningstagere erkende, at der var et stort behov for vidtgående beslutninger, som var rettet mod alle tre problemer samtidigt.¹⁰ Det er en interessant pointe, at selv om der var stor forståelse af den tætte sammenknytning af problemerne, så var der ingen teoretiske diskussioner.¹¹

Arbejdsløshed

Den høje arbejdsløshed er utvivlsomt det, som de fleste forbinder med den økonomiske krise i 1930'erne. Alle vesteuropæiske lande og USA døjede med dette problem, og politikerne i alle lande måtte erkende, at arbejdsløsheden ikke på kort sigt ville forsvinde af sig selv. Arbejdsløsheden var en konsekvens af faldende økonomiske aktivitet. I januar-februar 1933 – hvor den gennemsnitlige arbejdsløshed toppede – var mere end 40 % af alle organiserede danske arbejdere uden job. Det var især blandt bygningsarbejderne, at arbejdsløsheden var ekstraordinært høj. For eksempel var den gennemsnitlige arbejdsløshed blandt organiserede murere i 1932 på 48 %, og i begyndelsen af 1933 manglede omkring 80 % af murerne arbejde.¹² Som det var tilfældet i andre lande satte den danske regering fra begyndelsen af 1930'erne gang i forskellige anlægsprojekter, der kunne skabe beskæftigelse til mange arbejdere inden for byggefagene. Udviklingen af vejnettet var blandt disse projekter, og der blev blandt andet bygget adskillige broer i løbet af 1930'erne – hovedparten dog efter 1933.¹³ Men på trods af den slags offentlige anlægsprojekter forblev arbejdsløsheden på et højt niveau gennem hele årtiet, især i vintermånederne.

Socialdemokratiets og fagbevægelsen havde en stor interesse i at øge beskæftigelsen for de danske arbejdere og at forhindre faldende lønninger. I begyndelsen af januar 1933 spillede Dansk Arbejdsgiverforening ud med, at lønningerne generelt skulle nedsættes med 20 % gældende fra den 1. februar 1933. Det skete i forbindelse med, at den eksisterende overenskomst på arbejdsmarkedet skulle fornyes. Fagbevægelsen kunne ikke acceptere dette meget skrappe udspil, og arbejdsmarkedets parter var meget langt fra at kunne indgå en overenskomstaftale ved udgangen af januar. Derfor var en generel arbejdsmarkedskonflikt rykket meget tæt på.¹⁴

Den socialdemokratiske statsminister, Thorvald Stauning, og regeringen havde på den baggrund en meget stærk interesse i at finde en politisk løsning, der kunne forhindre den truende arbejdskonflikt, og som kunne sikre arbejderne uændrede lønninger. Dette betyder langtfra, at dette var den eneste interesse.

Stauning og regeringen havde naturligvis også en stor interesse i at indgå et forlig, der kunne være med til at forhindre politisk, økonomisk og social uro i landet. Det er hævet over enhver tvivl, at Stauning som landets statsminister var meget optaget af *hele landets vel*, ligesom han havde en politisk interesse i at etablere et politisk samarbejde med det store oppositionsparti. I forlængelse heraf må det understreges, at Stauning netop var en meget stærk forkæmper for parlamentarismen og at han kom til at stå som en garant for folkestyret.¹⁵ Omvendt er der heller ingen tvivl om, at afværgelsen af en storlockout med en generel lønnedgang var Socialdemokratiets konkrete interesse i forliget, ligesom den efterfølgende gennemførelse af Socialreformen senere på året var afgørende for partiet. Selv om der var stor forståelse for, at landbrugskrisen var hård og at den havde alvorlige konsekvenser for hele samfundet, så var især devalueringen af kronen – som var et vigtigt element i forliget – en meget bitter pille at sluge for Stauning, Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Det er da også baggrunden for betegnelsen af Kanslergadeforliget som et *klasseforlig*.¹⁶

Valutaunderskud

Valutacentralen blev etableret i januar 1932, og de store oppositionspartier Venstre og Konservative stemte for loven.¹⁷ Formålet med oprettelsen var at kontrollere og regulere den danske import ved at udstede importtilladelser til importørerne. Samtidig blev danske eksportører pålagt at veksle udenlandsk valuta umiddelbart efter modtagelsen og til faste valutakurser, der var bestemt af Nationalbanken. Hverken Venstre eller Konservative var begejstrede for dette arrangement, og de ville kun anerkende Valutacentralen som en midlertidig løsning. Derfor blev loven om Valutacentralen forlænget flere gange i løbet af 1930'erne.

Valutacentralen er et væsentligt eksempel på, hvordan hensynet til praktiske ordninger kom til at veje tungere end ideologi. Venstre og Landbrugsraadet havde flere betænkeligheder ved denne centrale valutamyndighed. For det første var man tilhængere af, at kronkursen fulgte kursen på britiske pund. Dette havde meget stor betydning efter september 1931, hvor den britiske regering valgte at gå bort fra guldindløseligheden, hvorved pundkursen faldt kraftigt. Ved at lade kronkursen følge kursen på pund, ville Venstre og Landbrugsraadet sikre sig imod fald i landbrugets kroneindtjening ved fald i pundkursen. For det andet var der en opfattelse i Venstre og Landbrugsraadet af, at det var urimeligt, når landmændene og landbrugsorganisationerne ikke frit kunne disponere over deres eksportindtjening. For det tredje opfattede man Valutacentralen og den centrale valutaregulering som et angreb på den liberale markedsökonomi.

De konservative havde også store indvendinger mod det centralt kontrollerede importsystem, hvor det var politikere og embedsmænd i centraladministrationen, der traf beslutningerne om, hvilke varer der kunne importeres. Begge de store

oppositionspartier og arbejdsgiverorganisationerne frygtede, at Valutacentralen ville føre til en centralt styret økonomi ledet af Socialdemokratiet.

På den anden side indså man også i Venstre og Landbrugsraadet, at der var behov for en eller anden form for styring af og kontrol med udenlandsk valuta. Der var ikke helt faste valutakurser efter den britiske de facto devaluering i september 1931, og det åbnede for valutaspækulation. Importører købte varer på forhånd, og eksportører ventede med at veksle valuta til kroner. Alligevel valgte også den danske regering og Nationalbanken at ophæve guldstandardens på kroner en uge efter den britiske beslutning, ligesom Nationalbanken øgede renten fra 4 ½ % til 6 % for at forhindre et valuta outflow. Men lige lidt hjalp det. I løbet af kun fire måneder i efteråret 1931 faldt de danske valutareserver fra omkring 63 mio. til ca. 3 mio.¹⁸

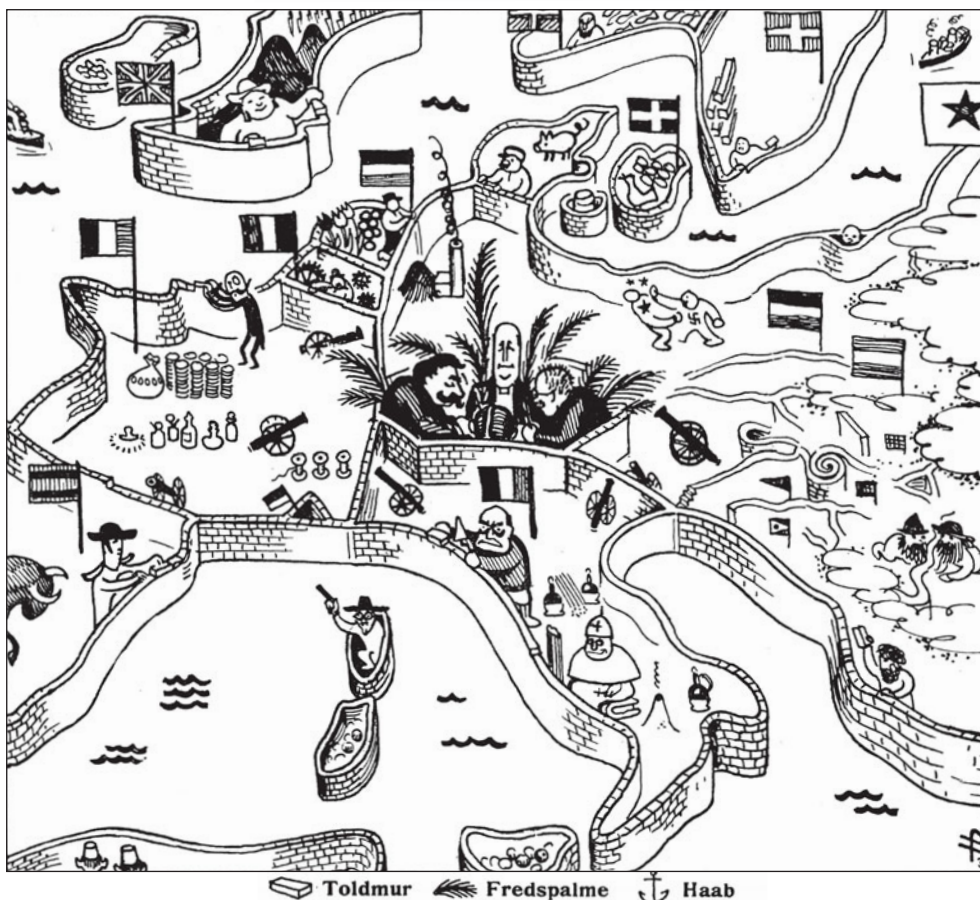
Venstre og Landbrugsraadet vedblev med at argumentere for, at kronekursen skulle følge kursen på pund sterling. Landmændenes kroneindtjening faldt som følge af den faldende kurs på pundet, og det krævede Landbrugsraadet kompensation for. På den anden side kunne stærke kræfter i Landbrugsraadet og Venstre også godt se nogle gunstige muligheder ved Valutacentralen. Allerede inden den var blevet etableret i januar 1932 argumenterede den tidligere Venstre-statsminister og tidligere præsident i Landbrugsraadet, superliberalisten Thomas Madsen-Mygdal, for formålet med at regulere importen. Via importtilladelserne blev det muligt at øge importen fra Storbritannien og mindske importen fra Tyskland. Dette ville være til fordel for den danske landbrugseksport til Storbritannien. I Venstre så man således Valutacentralen som en mulighed for at regulere importen uden at indføre importrestriktioner i form af toldbarrierer eller lignende. Det var noget som Venstre var stærkt imod, fordi det ville ramme landbrugseksporten, mens de konservative omvendt ønskede at der blev indført dansk toldbeskyttelse.¹⁹

På et møde i Landbrugsraadets præsidium den 11. maj 1932 blev spørgsmålet om Valutacentralen drøftet. Repræsentanterne fra andelssvineslagterierne argumenterede kraftigt for, at den skulle lukkes, og at der skulle indføres flydende valutakurser mellem kroner og pund. På mødet understregede den senere præsident, Henrik Hauch, og Søren Overgaard fra andelsmejerierne, at formålet med Valutacentralen var at regulere importen og støtte indkøb i Storbritannien. Den skulle ikke styre valutakursen, hvilket var et politisk spørgsmål, som regeringen og Rigsdagen skulle tage sig af. Derfor blev det understreget, at Valutacentralen var et politik instrument til at støtte den danske landbrugseksport.²⁰

Spørgsmålet vedblev med at være et politisk stridspunkt gennem det meste af årtiet, men det var i den første halvdel, at striden mellem regeringen og oppositionen var på sit højeste. Der var således valg til Folketinget den 16.

november 1932, der både i samtiden og efterfølgende er blevet betegnet som *valutavalget*.²¹ Baggrunden for valget var, at der i september 1932 havde været valg til Landstinget, hvorefter oppositionen fortsat havde flertal i dette ting, og derved kunne den blokere for regeringens valutapolitik.

Europas forenede Stater

Figur 1. Europas Forenede Stater. Tegningen fra *Blæksprutten* i 1931 illustrerer meget tydeligt hovedproblemet under den økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne. Landene i Europa valgte at bygge toldmure op for at beskytte den indenlandske produktion. Det fik meget alvorlig betydning for Danmark, som var helt afhængig af at kunne eksportere især fødevarer til udlandet. Formentlig tegnet af Alfred Schmidt. Kilde: *Blæksprutten* 1931.

Det var en uholdbar situation, og på et regeringsmøde den 7. september talte Stauning for, at der skulle udskrives valg til Folketinget, men især udenrigsminister Munch og undervisningsminister Borgbjerg var imod.²² Ønsket om at udskrive valg skal ses i sammenhæng med, at Venstre blev presset hårdt af Landbrugernes Sammenslutnings (LS) agitatoriske krav om at lade den danske krone følge pundkursen, mens de konservative argumenterede stærkt for indførelse af importtold.²³

Folketingsvalget fik store konsekvenser for Venstre, idet partiet både gik tilbage med fem mandater og ved at flere LS-tilhængere blev valgt ind. Derved blev partiet både svækket samtidig med, at der blev skabt en intern opposition i folketingsgruppen, der vendte sig kraftigt imod Valutacentralen og andre løsninger end en fuld nedskrivning af kronekursen i forhold til pundet.²⁴ Men efter valget var der skabt større politisk ro på Christiansborg, idet Stauning-Munch-regeringen havde fået bekræftet sit flertal, og Venstre og Konservative var nødt til at indgå kompromisser med regeringen, hvis de ville opnå politisk indflydelse.

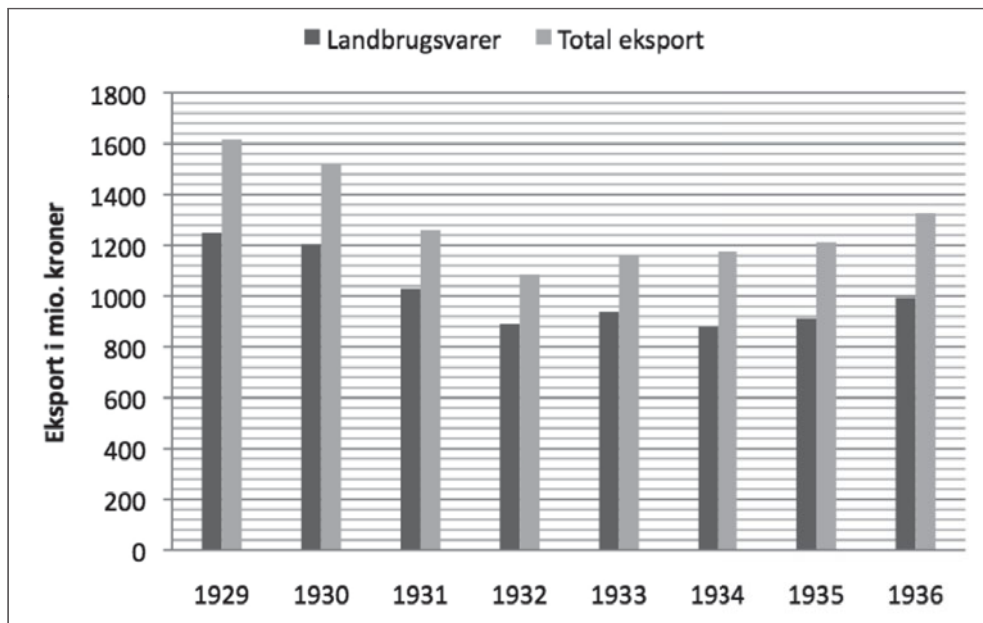
Eksportkrisen

Som omtalt tidligere, så var stigende eksportproblemer hovedgrunden til den økonomiske krise i Danmark, som det var tilfældet i andre europæiske lande. Arbejdsløsheden og valutaproblemerne var i høj grad skabt af den stigende protektionisme i verdenshandlen. Selv om eksportkrisen havde størst direkte betydning for landbruget, så ramte afsætningskrisen det danske samfund som helhed meget alvorligt. Som landets absolutte hovederhverv med godt 200.000 selvstændige landmænd var der meget betydelige afledte effekter for øvrige erhverv som håndværkere og handlende, når landbrugets økonomi skrantede. Der blev foretaget færre indkøb og investeringer, hvilket gik ud over de øvrige danske erhverv, ligesom det blev ansat færre medarbejdere på gårdene og i forædlingsindustrien.

Værdien af den samlede danske eksport faldt med omkring 28 % i perioden 1929-1932. I den samme periode klarede landbrugseksporten sig relativt bedre end den øvrige eksport. Det betød, at hvor eksporten af landbrugsvarer udgjorde omkring 77 % af totaleksporten i 1929, var denne andel steget til 82 % i 1932. Baggrunden for at landbrugseksporten klarede sig relativt godt frem til 1932 var, at selv om eksportpriserne faldt, så steg eksportmængderne betydeligt frem til og med 1932.

I sidste halvdel af 1920'erne faldt verdensprisen på korn markant. Hvor 100 kg byg i 1925 blev handlet til 30 kr., var prisen i januar 1931 faldet til 10,50 kr. Dette fik de danske landmænd til at foretage store investeringer. Produktionen af smør steg med omkring 40 %, mens svineproduktionen blev fordoblet i den

samme periode.²⁵ Konsekvensen var en kraftig overproduktion, fordi landmænd i andre lande gjorde det samme, samtidig med at flere lande i Europa indførte forskellige former for importrestriktioner på fødevarer.

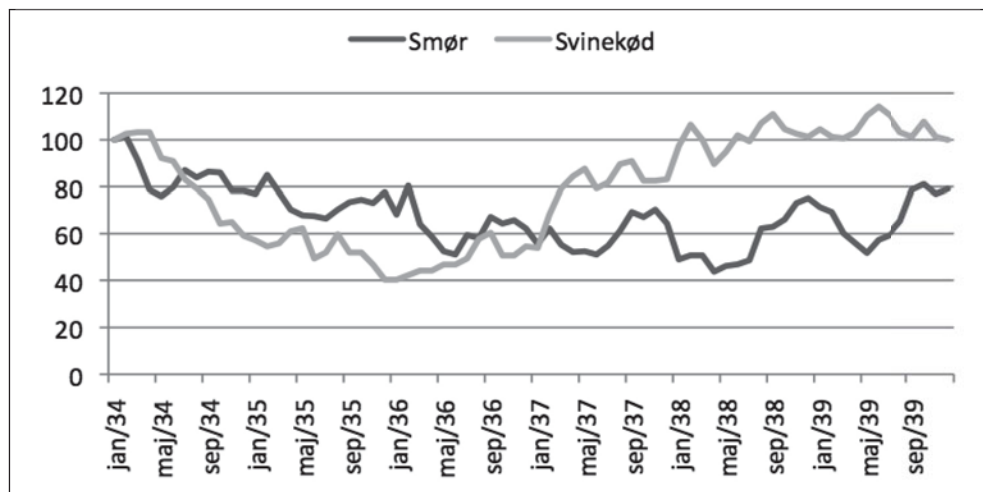
Figur 2. Dansk eksport i mio. kroner, 1929-1936. Kilde: Statistisk Aarbog 1931-1937.

I november 1929 og i februar 1930 øgede Tyskland tolden på import af levende kvæg, hvilket ramte den danske kvægekseport hårdt. Det gik især ud over de sønderjyske landmænd, som stod for en stor del af den danske kvægekseport til Tyskland. I løbet af 1931-32 øgede de tyske myndigheder importtolden, og man udnyttede mund-og-klovsyge i danske besætninger som påskud for at forbyde import af kvæg fra Danmark. Dog blev der fra tysk side lagt op til en mulig kvægekseport fra øerne, fordi sygdommen kun var spredt til besætninger i Jylland. Dette førte i løbet af sommeren 1932 til en ophidset diskussion i Landbrugsraadet, hvor landmænd fra Fyn, Sjælland og Lolland-Falster argumenterede for, at de skulle have lov til at eksportere til Tyskland. Det var Hauch en arg modstander af, og han argumenterede stærkt for betydningen at holde det danske landbrug samlet. Han opfattede det tyske udspil som et forsøg på at gennemføre nye restriktioner, som ville ramme det danske landbrug.²⁶

Konsekvensen af de forskellige tyske importrestriktioner var, at den danske kvægekseport faldt fra godt 250.000 kreaturer i 1929 til kun 17.000 i 1933.²⁷

Smørekseporten til Tyskland var forholdsvis beskednen, og Storbritannien var langt det vigtigste marked for dansk smør. Den totale danske smørekseport målt i mængder steg med godt 15 % i perioden 1929-1932, fordi eksporten til Storbritannien steg markant i den samme periode. Så betød det mindre, at eksporten til Tyskland faldt med omkring 70 % som en følge af de tyske importrestriktioner. Det samme billede gør sig gældende, når man ser på den danske eksport af svinekød. Eksporten til Storbritannien steg i perioden med omkring 40 %, mens eksporten til Tyskland forblev ubetydelig.²⁸ Dette er en indikation af, at Storbritannien frem til 1932 fulgte en relativt liberal handelspolitik, selv om man i Ministry of Agriculture og Dominions Office ønskede at begrænse importen af fødevarer fra Danmark.²⁹

Det lykkedes altså for de danske landmænd at eksportere mere smør og svinekød i begyndelsen af 1930'erne, men det medførte ikke en øget indtjening. Tværtimod. Fra januar 1930 til juni 1932 faldt prisen på smør til omkring det halve, mens prisen på svinekød faldt med 60 % frem til januar 1932. Den faldende valutakurs på det britiske pund fra september 1931 havde nogen indflydelse på prisfaldet, men det var ikke en dominerende faktor. Det havde større betydning, at den britiske regering i foråret 1932 indførte en importtold på 10 % på fødevarer, hvilket især ramte smørpriserne kraftigt.³⁰

Figur 3. Prisindeks på smør og svinekød, januar 1930=100. Kilde: Statistisk Aarbog 1931-1937.

De fleste danske landmænd reagerede tilsyneladende på prisfaldet ved at forøge produktionen. Det var især tydeligt i forhold til produktionen af svinekød, og bestanden af svin steg med omkring 12 % mellem juli 1930 og juli 1931.³¹ Dette påvirkede naturligvis priserne negativt, idet udbuddet af svinekød steg, fordi landmænd i andre lande reagerede som de danske, og på den måde var der gang i en negativ prisspiral. Selv om den mængdemæssige afsætning steg, så faldt priserne endnu mere, hvilket medførte faldende indtjening.

Når man i dag vurderer krisen i 1930'erne kan det konstateres, at den var mindre hård for landbruget, end den efterfølgende er blevet skildret. Denne påstand underbygges af, at der alle år fra slutningen af 1920'erne til slutningen af 1930'erne – med undtagelse af regnskabsåret 1931/32 – var et positivt afkast, og allerede i regnskabsåret 1932/33 var der acceptable overskud hos de fleste landmænd.³² Selv om man må tage i betragtning, at der er tale om et gennemsnit for alle landbrug, så indikerer tallene, at landmændenes økonomi forholdsvis hurtigt blev forbedret, og at vendingen fandt sted allerede fra begyndelsen af 1933. Det kan videre noteres, at der var forholdsvis beskeden forskel i forrentningen på de små og store gårde, men med en svag tendens til, at forrentningen på de mindste gårde faldt mere i 1931/32 og 1932/33 end på de større gårde. Det hang sammen med, at salget af animalske produkter – især smør og svinekød – betød relativt mere på de mindste end på de største gårde, der ofte solgte en forholdsvis stor del af høsten.

Billedet er det samme, når man ser på antallet af gårde, der blev solgt på tvangsauktion. Også disse tal fører til konklusionen, at det danske landbrug havde hårde tider i begyndelsen af 1930'erne, men at det var relativt få landmænd, der blev nødt til at tvangssælge deres gårde. Antallet af tvangsauktioner skal ses i lyset af, at der var mere end 200.000 landmænd i Danmark, hvorfor mindre end 1 % af landmændene årligt blev tvunget til at sælge på tvangsauktion.³³ Omvendt må man notere, at der var store geografiske forskelle. Især i Sønderjylland var der ekstraordinært mange landmænd, som måtte forlade deres gårde. I årene efter genforeningen i 1920 foretog mange sønderjyske landmænd massive investeringer for at øge og ændre produktionen, og da krisen for alvor slog igennem, havde forholdsvis mange i denne landsdel svært ved at betale terminerne. Dette kan være en forklaring på, at LS havde relativt størst opbakning blandt landmændene i Sønderjylland.³⁴

Men uanset hvad, så oplevede ledelsen i Landbrugsraadet den økonomiske udvikling som stærkt alarmerende. På en konference i Ottawa i juli-august 1932 havde den britiske regering accepteret, at der blev indført told på importen af mælkeprodukter fra ikke-britiske lande, mens importen fra Dominion-lande som Canada og New Zealand blev friholdt. Senere, i oktober 1932, meddelte den britiske regering, at den fremtidige import af svinekød ville være baseret

på et kvotesystem. Baggrunden var, at det britiske marked blev oversvømmet med svinekød, og man ønskede at beskære udbuddet med 20 %. Regeringen ønskede at beskytte de britiske landmænd og landmændene i Dominion-lande. Derfor fik de britiske landmænd lov til at opretholde produktionen af svinekød, mens de canadiske landmænd blev garanteret, at de kunne levere 25 % af det britiske forbrug. Konsekvensen var, at landmændene fra ikke-britiske lande – og især de danske – blev tvunget til at foretage de største reduktioner.³⁵

Den 19. oktober 1932 oplyste det danske udenrigsministerium, at den britiske regering havde indkaldt til handelsforhandlinger. Udenrigsminister Peter Munch inviterede repræsentanter fra Landbrugsraadet og andre erhvervsorganisationer til et møde en uge senere. På dette møde skulle det besluttes, hvilke delegerede, der skulle med til handelsforhandlingerne i London. På mødet i Udenrigsministeriet den 27. oktober 1932 stod Henrik Hauch meget stejlt på, at landbrugsorganisationerne skulle være rigt repræsenteret i handelsdelegationen. Inden mødet forklarede han i Landbrugsraadets præsidium, at det var meget vigtigt, at der i den danske delegation var mindst seks ud af i alt 10 repræsentanter fra landbrugets organisationer. Hauch var helt klar over den store betydning, handelsforhandlingerne havde, så han var ikke parat til at forhandle om dette spørgsmål, der blev stillet som et ultimativt krav.³⁶

På mødet i Udenrigsministeriet lykkedes det for Hauch at diktere betingelserne angående sammensætningen af handelsdelegationen. Dette var første gang, hvor han trådte frem som landbrugets klare førstemand. Det var således Hauch, der i efteråret 1932 på Landbrugsraadets præsidiemøder rapporterede fra de afgørende møder i London og i det danske udenrigsministerium.³⁷

I samarbejde med formanden for andelsmejerierne, Søren Overgaard, var Hauch i november 1932 meget aktiv for at få landbrugsorganisationernes opbakning til at etablere de centraliserede eksportudvalg. Han forudså også, at der i december 1932 ville blive meget alvorlige forhandlinger i Rigsdagen om eksportlovene. Der var ikke politiske problemer ved, at eksportudvalgene fik monopol på landbrugseksporten. Men det var en varm politisk kartoffel, at eksportudvalgene fik autorisation til at regulere eksportmængderne og til at pålægge landmændene bødestrafte, hvis de ikke overholdt produktionsbegrænsningerne.³⁸ På trods af den meget vidtgående bemyndigelse, som blev givet til eksportudvalgene og de forbundne udvalg til regulering af den animalske produktion, argumenterede Hauch og Overgaard stærkt for deres nødvendighed. De mente, at det ville være uansvarligt af Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer, hvis man ikke sikrede en stærk regulering af produktionen og eksporten. På den måde argumenterede de stærkt for at forlade den traditionelle liberale frihandelspolitik til fordel for en centralt styret økonomisk model.³⁹

Eksportloven blev uden større debat vedtaget af Rigsdagen i december 1932, fordi Landbrugsraadet – godt støttet af Venstre – havde anmodet om det og dermed støttede loven. Den socialdemokratiske landbrugsminister, Kristen Bording, opstillede lovforslaget, men det var reelt Landbrugsraadet, der var arkitekten bag. Husmandsforeningerne var blevet medlem af Landbrugsraadet i juni 1932, og der var en tæt kontakt mellem husmandsforeningerne og regeringspartiet Det Radikale Venstre.⁴⁰ Hauch var desuden et vigtigt medlem af Landstinget for Venstre, og han var blandt andet formand for Landstingets finansudvalg.⁴¹ Derfor havde det meget stor betydning, når man internt i Landbrugsraadets præsidium var enige om at stille krav om landbrugspolitiske tiltag, idet de politiske partier i Rigsdagen dernæst nærmest automatisk valgte at følge kravet.

Inden for statskundskab betegnes dette tætte samspil mellem parlament, regering, centraladministration og erhvervsorganisationer ofte som *korporatisme*. Danmark og de øvrige skandinaviske lande i 1930'erne betegnes da også ofte nærmest som klassiske eksempler på korporatisme. I min ph.d.-afhandling har jeg argumenteret for, at den britiske politolog Martin J. Smiths institutionelle teori om *Policy Communities* bedre rummer det tætte samspil, der fra begyndelsen af 1930'erne var gældende på det landbrugspolitiske område i Danmark, end forskellige korporatismeteorier.⁴² Opfattelsen er, at det politiske fællesskab bestod af få politikere fra få partier og erhvervsorganisationer, og at fællesskabet næsten uimodsagt stod for alle landbrugspolitiske beslutninger uden parlamentarisk debat. Jeg har efterfølgende argumenteret for, at dette stærke landbrugspolitiske fællesskab stort set var intakt helt frem til slutningen af 1970'erne.⁴³

Handelsforhandlingerne med de britiske myndigheder var lange og vanskelige. I november 1932 blev de danske eksportører tvunget til at indgå en såkaldt *frivillig* aftale. Heri blev det aftalt, at den danske eksport af svinekød skulle reduceres omkring 16 % i perioden 23. november 1932-22. januar 1933. På den måde blev der sikret tid til handelsforhandlingerne, og den danske delegation tog til London i begyndelsen af december 1932. Efter få dages forhandlinger blev det besluttet at udskyde de videre forhandlinger til begyndelsen af februar 1933.⁴⁴

Da de danske forhandlere vendte tilbage til København var det med en viden om, at 1933 ville blive et endnu vanskeligere år for dansk landbrug end 1932 havde været. Der var ingen positive perspektiver for fremtiden. Hauch og formanden for Husmandsforeningerne, Jens Holdgaard – som også var medlem af Landbrugsraadets præsidium og frem til november 1932 medlem af Folketinget for Det Radikale Venstre – deltog begge i handelsforhandlingerne. Tilsyneladende udviklede de en form for venskab under deres fælles ophold i

London.⁴⁵ Da de var returneret til Danmark bevarede de en tæt kontakt, og kort efter jul i 1932 havde de en fælles køretur fra Vejle til Ikast. Konerne sad foran, mens mændene snakkede sammen på bagsædet. I ugerne efter køreturen blev den beskrevet i flere aviser, og den blev opfattet som et symbol på enigheden blandt de danske landmænd.⁴⁶ Det var antageligt første gang, at Hauch og Holdgaard overvejede at skrive det fælles åbne brev til den danske regering, som blev offentliggjort den 11. januar 1933. Brevet var skrevet på vegne af landboforeningerne og husmandsforeningerne, og det indeholdt en lang række ønsker, som skulle gennemføres for at afbøde de værste konsekvenser af krisen.⁴⁷ Næsten alle de opstillede ønsker var indeholdt i Kanslergadeforliget, der blev indgået et par uger senere.

Dagen efter, at Hauch og Holdgaard på vegne af landbo- og husmandsforeningerne havde rettet henvendelse til Stauning, var det en stor historie i aviserne. Berlingske Tidende, Politiken, Social-Demokraten og andre aviser bragte stort opsatte artikler på forsiden om indholdet af henvendelsen, og der var en stærk forventning om, at det ville medføre et politisk indgreb. Henvendelsen påvirkede da også umiddelbart kronekursen, der på få dage steg fra ca. 19,30 til ca. 20 i forhold til pundet. Efter indgåelsen af Kanslergadeforliget steg pundkursen til 22,50 i forhold til kroner, hvorfor kronekursen samlet faldt med mere end 16 % i løbet af januar 1933.⁴⁸

Kanslergadeforliget

Forhandlingerne forud for indgåelsen af forliget har været genstand for spekulationer lige siden. Det skyldes, at der kun er få halvdårlige kilder, som beskriver forløbet, og eftertidens viden om forhandlingerne har nærmest fået anekdotisk karakter. Hovedkilderne er erindringer skrevet af udenrigsminister Peter Munch, indenrigsminister Bertel Dahlgaard samt af Henrik Hauch.⁴⁹

Det mest bemærkelsesværdige punkt i forhold til forhandlingerne er i virkeligheden de politikere, der deltog i mødet i Staunings lejlighed i Kanslergade, fordi deres tilstedeværelse giver et klart signal om de interesser, der var involveret.

Deltagere fra Socialdemokratiet

- Statsminister Thorvald Stauning, der var sit partis indiskutable leder. Samtidig havde han meget stor indflydelse i fagbevægelsen. Hans hovedinteresse var at forhindre en generel arbejdsmarkedskonflikt og en nedsættelse af arbejderlønningerne. Desuden havde han som tidligere nævnt store politiske interesser i at indgå et politisk forlig med Venstre, og i at undgå uro og kaos i Danmark.

- Landbrugsminister Kristen Bording, der selv var landmand og i løbet af 1930'erne og under besættelsen udviklede et stærkt samarbejde med landbrugetsorganisationer. Han blev forbindelsen mellem Landbrugsraadet og regeringen gennem de 13-14 år han var landbrugsminister.
- Handelsminister C. N. Hauge. Han var især med på grund af importspørgsmålet og valutaproblemerne.
- Medlem af Folketinget Niels Fisker, der havde været formand for flere kommissioner vedrørende jordudstyknings til husmænd. Han var kendt for at være en dygtig forligsmager.

Finansminister C.V. Bramsnæs deltog ikke, fordi han var stærkt imod at der blev gennemført en kronedevaluering. Da han forudså, at en devaluering ville blive en del af aftalen, valgte han at holde sig væk for ikke at tage del i denne beslutning. Bramsnæs blev senere på året direktør i Nationalbanken, hvilket angiveligt hang sammen med hans modstand mod Kanslergadeforliget.

Deltagere fra Det Radikale Venstre

- Udenrigsminister Peter Munch. Han var udenrigsminister gennem 1930'erne, ligesom han var formand for den danske delegation under handelsforhandlingerne med de britiske myndigheder. Munch forlod forhandlingerne om aftenen den 29. januar på grund af sygdom.
- Indenrigsminister Bertel Dahlgaard, som havde meget stor indflydelse i sit parti gennem 40 år.
- Medlem af Folketinget Niels Frederiksen, som var tidligere formand for husmandsforeningerne på Sjælland. Han havde været sit partis ledende landbrugspolitiske ordfører siden 1914.

Deltagere fra Venstre

- Medlem af Folketinget Oluf Krag, der var doktor i matematik og rektor for Metropolitanskolen. Han var pragmatisk indstillet og fokuserede på at finde løsninger på konkrete problemstillinger. Fra 1933 var han Venstres parlamentariske leder.
- Tidligere statsminister og medlem af Folketinget, Thomas Madsen-Mygdal, der også tidligere havde været præsident i Landbrugsraadet. Han var ærkeliberal og stod for en traditionel frihandelsliberalistisk linje. I begyndelsen af 1930'erne var hans politiske indflydelse faldende; han havde ikke længere noget med Landbrugsraadet at gøre, og senere på året i 1933 forlod han Folketinget. Han var dog Venstres formand frem til 1941, men med forholdsvis beskeden politisk indflydelse.

- Medlem af Landstinget Henrik Hauch. Hans politiske indflydelse hang tæt sammen med hans position i landboforeningerne og Landbrugsraadet. Som Krag var han en pragmatisk liberalist, og under forhandlingerne var han fokuseret på at finde løsninger, der kunne løse problemerne. Forholdene for dansk landbrug var hans hovedfokusområde – både som parlamentariker og som organisationsleder.⁵⁰

Det er især Dahlgaard, der har beskrevet forhandlingerne i lejligheden i Kanslergade på en rigtig underholdende måde.⁵¹ Venstres forhandlere var ifølge hans udlægning flere gange parat til at forlade forhandlingerne, men blev kaldt tilbage af Stauning. Munch og Dahlgaard har begge forklaret, at Madsen-Mygdal stod meget stejlt og forlangte en kraftig devaluering af kronen. Dette var ikke acceptabelt for hverken Socialdemokratiet eller de radikale, fordi det ville have ramt lønmodtagerne hårdt i form af stigende priser. Samtidig forventede Munch, at en kraftig devaluering ville medføre britiske sanktioner, fordi det ville have undergravet Dominion-landenes præferenceposition på det britiske marked. Tilsyneladende havde Hauch den samme forventning som Munch, og sammen med Krag forlangte han, at Madsen-Mygdal gik med til en mindre devaluering. Krag og Hauch indgik også aftalerne med Stauning om aftalens øvrige elementer, mens Madsen-Mygdal blev overtruffet. De to radikale deltagere på mødet har skildret, hvordan Venstres forhandlere flere gange gik ud, og når de kom tilbage var Madsen-Mygdals indsigelser blevet tilsidesat.⁵² I sine erindringer har Hauch skrevet det mere underfundigt med: »Da Madsen-Mygdal havde medvirket ved Kanslergadeforliget, havde han ikke mere nogen større Interesse for Praktisk Politik ... I August 1933 nedlagde han sit Mandat som Medlem af Folketinget.«⁵³

De to hovedelementer i Kanslergadeforliget var, at den danske krone blev devalueret med 12-13 % i forhold til det britiske pund, og at en storkonflikt på arbejdsmarkedet med en generel lockout blev afværget ved, at den eksisterende overenskomst blev forlænget i et år.⁵⁴ Det blev også besluttet, at der skulle gennemføres sociale reformer senere på året. Socialreformen fra maj 1933 var den mest afgørende blandt disse. Venstre undlod at stemme, da den eksisterende overenskomst blev forlænget og da Socialreformen var til afstemning i Rigsdagen, hvilket reelt var det samme som at acceptere lovene og sikre et flertal bag dem. På den måde vægtede partiet konkrete kriseløsninger for landbruget højere end retorisk modstand mod social hjælp og centralt styret økonomi.

Det Konservative Folkeparti blev aldrig indbudt til forhandlingerne i Kanslergade. Det var sagt på moderne dansk en lukket fest. Det skyldtes, at de konservative alligevel ville være imod de to hovedelementer i aftalen, hvorfor

der ikke var grund til at repræsentanter fra partiet deltog i forhandlingerne. I stedet trådte Socialdemokratiet og Venstre – godt støttet af Det Radikale Venstre – sammen som repræsentanter for det danske samfunds to hovedgrupper; arbejderne og bønderne. Begge parter havde så store interesser i at finde løsninger, der kunne lindre krisens konsekvenser for hver af deres vælgergrupper, at man var parat til at komme med store indrømmelser på andre områder. Stauning er da også citeret for den 30. januar at have udtalt, at »Vi har ofret nogle principper, men har reddet landet.«⁵⁵

»Det er os«
Paa et hemmeligt Bankesignal aabnedes Porten i Kanslergade

Figur 4. Dette er måske den kendteste politiske karikaturtegning i Danmark overhovedet. Billedet er spækket med symbolik. Venstres tildækkede forhandlere med Oluf Krag i spidsen mødte i nattens mulm og mørke op foran Staunings gadedør. I baggrunden under gadelygten står den konservative Christmas Møller, som aldrig blev budt indenfor. Tegner: Herluf Jensenius. Blæksprutten 1933.

Dagen efter, den 30. januar 1933, bragte Social-Demokraten på forsiden en artikel om, at der var indgået forlig.⁵⁶ Artiklen bar i meget høj grad præg af mangel på kendskab til aftalens konkrete indhold, men at man havde fået nys om, at aftalen ville blive præsenteret i løbet af dagen. I avisen blev det slået fast, at aftalen måtte indeholde en løsning på den presserende arbejdsmarkedskonflikt med at lockout-forbud, mens man noterede at Venstre ønskede »... en betydelig sænkning af Kroneværdien, hvilket næppe er tiltraadt af Regeringspartierne.« Den konservative Berlingske Tidende havde dagen før, den 29. januar, lugtet, at et forlig mellem regeringen og Venstre var på trapperne, og at aftalen både ville rumme bestemmelser om en kronedevaluering og et lockout-forbud.⁵⁷ Begge dele var noget som avisen var kritisk over for.

I løbet af den 30. januar fandt et politisk spilfægteri sted på Christiansborg. Folketinget var første gang indkaldt til møde om *Forslag til Lov om Forlængelse af Overenskomster mellem Arbejdsgivere og Arbejdstagere og om Forbud imod Arbejdsstandsninger* kl. 10, men da lovforslagets endelige udformning manglede, blev mødet udsat fire gange i løbet af dagen.⁵⁸ Først ved midnat natten til den 31. januar gik folketingsdebatten om lovforslaget i gang.

For Venstre forklarede og forsvarede Oluf Krag det indgåede forlig. Han slog fast, at »... *Erhvervslivets Tilstand, først og fremmest Landbrugets, og den forfærdende Arbejdsløshed paa henimod 200 000 Arbejdere med Familier nødvendiggør en Indsats fra Regeringens og Lovgivningsmagtens Side ...*« Det var baggrunden for at Venstre undlod at stemme ved afstemningen – regeringen måtte selv bære ansvaret – mod at have opnået indrømmelser i forhold til en devaluering, en refinansiering af landbruget gæld og en lavere ejendomsskat.⁵⁹

De konservatives ordfører, John Christmas Møller, var meget utilfreds med flere ting. Han var imod begge forligets hovedelementer – devalueringen og loven om forlængelse af den eksisterende overenskomst – men mest af alt bærer hans indlæg præg af, at han var meget forbitret over at Venstre havde indgået forlig med regeringen, uden at de konservative var med.⁶⁰ Han var meget kritisk over, at regeringen med Stauning i spidsen havde ført skinforhandlinger på Christiansborg, mens de reelle forhandlinger havde fundet sted uden konservativ deltagelse. Endelig stillede han en række spørgsmål til Stauning om, hvor omfattende det indgåede forlig med Venstre var. Christmas Møller og andre konservative stillede i de følgende dage og uger flere gange det samme spørgsmål, men fik aldrig noget klart svar. Så det er fortsat uklart, hvor meget der i virkeligheden blev aftalt i Kanslergade natten til den 30. januar.

Christmas Møllers og andre konservative politikeres udfald mod forliget skal ses i forlængelse af, at oppositionspartierne Venstre og konservative gennem flere år havde været uenige om mange ting. Dette blev suppleret af

personlige skærmydsler mellem partiernes ledere. I hele mellemkrigstiden var forsvarspolitikken og især udgifterne til forsvaret et punkt de to partier så forskelligt på. I Venstre var det ikke glemt, at Christmas Møller og de konservative i 1929 havde væltet Madsen-Mygdals Venstre-regering i forsvarsspørgsmålet. Som påpeget flere steder var der desuden nogle store politiske forskelle mellem partierne på det økonomiske område. Venstre og landbrugsorganisationerne gik ind for frihandel, fordi det var afgørende for landbrugets eksportmuligheder. De konservative ønskede derimod, at der blev indført importtold eller andre foranstaltninger til at beskytte den danske industriproduktion. Endelig var der en grundlæggende forskel mellem partierne i synet på parlamentarismen, og forfatningskampen i de sidste årtier af 1800-tallet var fortsat meget tæt i erindringen hos mange af Venstres ledere. Samlet var der derfor i Venstre ikke de store skrupler ved at gå solo uden konservativ deltagelse i Kanslergadeforliget.⁶¹

Stauning gik først på talerstolen i slutningen af folketingsdebatten.⁶² Han var meget alvorlig og noterede blandt andet at »... *Regeringen har været ledet af det Ønske, at afværge den Katastrofe, som det forekom os, at Landet stod overfor ...*« Han affærdigede især Christmas Møllers kritik og anførte, at det ikke var muligt at oplyse om alle enkeltheder i den indgåede aftale mellem regeringen og Venstre.

Om morgenen kl. 10.15 den 31. januar var Landstinget indkaldt til møde om lovforslaget. Her lagde Stauning ud med at forklare om baggrunden for forliget.⁶³ Han var ikke blevet mindre alvorlig siden Folketingets natlige møde, og i Landstinget gav han udtryk for krisens samlede omfang, som man med forliget havde søgt at afbøde virkningerne af. »*Vi har en Arbejdsløshed, der nærmer sig 200 000; vi har en Landbrugskrise, der rammer føleligt et lignende Antal eller endog et noget større Antal selvstændige større eller mindre Bedrifteres Indehavere; vi har en Haandværkerstand, der i væsentlig Grad har levet sammen med eller ved Landbruget*« Det var i forhold til denne meget kritiske situation for landet, at kriseforliget skulle vurderes. Stauning konstaterede også, at det var landbrugets organisationer »*som for nogen Tid siden*« havde efterlyst kriseplaner, og at man med forliget havde valgt at følge næsten alle landbrugets ønsker.

Henrik Hauch var Venstres ordfører i Landstinget, og han fulgte i høj grad Krag's argumenter fra Folketinget.⁶⁴ Men Hauch lagde endnu mere vægt på Venstres og landbrugsorganisationernes krav om, at der skulle gøres noget for at afhjælpe landbrugets problemer. Han takkede regeringen for, at man med forliget stort set havde valgt at følge landbo- og husmandsforeningernes ønsker. Da regeringen var gået med til at følge landbrugets og Venstres indstilling til løsning af landbrugskrisen, var det tydeligvis af mindre betydning for Hauch,

at Venstre undlod at stemme ved afstemningen om loven vedrørende indgrebet på arbejdsmarkedet.

Man kan konstatere, at under behandlingen i Rigsdagen blev fronterne trukket stærkt op. Fra Socialdemokratiet var det især statsministeren, der trak det største læs i forhold til at forsvare forliget. Han lagde meget stor vægt på krisens store konsekvenser for det danske samfund, og at en arbejdsmarkedskonflikt oven i købet ville have kraftig negativ betydning. Man skal naturligvis tage højde for, at Stauning havde stort behov for at forklare, hvordan en socialdemokratisk ledet regering kunne gennemføre en lovgivning, der satte arbejdsmarkedets aftalefrihed ud af kraft, og som devaluerede kronen med prisstigninger til følge. Men hans udtalelser, især under debatten i Landstinget, udtrykker stor forståelse og bekymring for betydningen af den økonomiske krise.

Hos Venstre var det Krag og Hauch, men ikke Madsen-Mygdal, der forklarede partiets grunde til at indgå forliget. Det blev gjort meget klart, at løsningen af landbrugets problemer var afgørende for Venstres deltagelse i forliget. Man var tilfreds med, at det i vid udstrækning fulgte de ønsker som landbruget, og hermed i høj grad Hauch, havde opstillet. Desuden blev det understreget, at regeringen selv måtte påtage sig ansvaret for forlængelsen af overenskomsten og forbuddet mod lockout og strejke.

Det Radikale Venstre var helt fraværende under debatten. Man følte åbenbart ikke noget behov for at forklare om sine bevæggrunde til at støtte forliget. Derimod fremførte konservative politikere, primært Christmas Møller, en kraftig utilfredshed med forliget. Det gælder både i forhold til indholdet, men også i forhold til de omstændigheder, hvorunder forliget var blevet gennemført.

Aviserne havde naturligvis forliget på forsiderne og i lederne den 31. januar. Social-Demokraten valgte med overskriften "Lockouten udsat et Aar og det store Kriseforlig afsluttet" at påpege de ting, som ville hjælpe arbejderbefolkningen mens devalueringen af kronen fyldte meget lidt.⁶⁵ I lederen blev det slået fast, at »*Det store Kriseforlig ... vil komme til at staa i Historien som den største politiske Bedrift i denne Menneskealder,*« og der blev fulgt op med at påpege, at forliget med et snuptag sikrede »*et Tiaars Lovgivningsarbejde.*«⁶⁶ I Politiken blev forliget også slået stort op på forsiden i artiklen "Det storpolitiske Forlig".⁶⁷ I lederen blev forliget beskrevet som en nødvendighed, men det blev klart fremhævet, at devalueringen af kronen var et punkt, som avisen hele tiden og fortsat var imod.⁶⁸ I Berlingske Tidende fyldte forliget forholdsvis beskedent, mens Hitlers magtovertagelse fik mere spalteplads. Det var først på side to, at forliget fik en grundig dækning. Avisen var ikke overraskende meget kritisk over for forliget, både i artiklerne "Regeringens Erklæring om Krone-Krisen",

”Landstinget har i Dag vedtaget Lockout-Loven ved tre Behandlinger”; ”Kronefaldet skyldes Forliget” og ”Ingen af Parterne tør tage Ansvaret”, og i lederen.⁶⁹ Hvor Social-Demokraten og Politiken bragte udtalelser af Stauning og Munch, var det i Berlingske især Christmas Møller, der fik mulighed for at udtale sig. Både han og avisens leder var særligt kritisk over for devalueringen af kronen, mens lovindgrebet på arbejdsmarkedet fik relativt beskeden kritik. Devalueringen blev opfattet som regeringens svigt og som et vælgerbedrag i forhold til valget i november 1932. Samtidig blev det set som et alt for svagt og usikkert middel til at gøre noget effektivt ved den økonomiske krise.⁷⁰

Venstreaviserne havde ikke som de øvrige partiaviser en egentlig hovedavis, hvilket blev afspejlet i forskellige udmeldinger af de forskellige lokale Venstreaviser. Men gennemgående var der opbakning til forliget, fordi landbrugets ønsker stort set blev fulgt. Omvendt var der også kritik af de sociale forbedringer, som forliget indebar. Og fra LS kom der kritik af, at Venstre bakkede op bag *Stauning-Munch-systemet*, uden at landbruget havde fået fuld dækning for sine krav. Denne kritik blev udtrykt gennem hele årtiet og de første år under besættelsen, men især frem til midten af 1930'erne var den meget kraftig. Det var særligt Hauch, men også Krag og andre pragmatisk indstillede Venstreledere, der kom til at stå i centrum for LS' kritik, og det fandt sted inden for landboforeningerne, Landbrugsraadet og i Rigsdagen.⁷¹

Sammenfatning

Som titlen på denne artikel kraftigt antyder, er forliget efterfølgende opfattet som *det store nationale kompromis*, der viste det danske folkestyres handlekraft på et vanskeligt tidspunkt. Opfattelsen er da heller ikke helt forkert, men den må omvendt nuanceres noget. Forliget kan i hvert fald kun opfattes som et udtryk for folkestyrets sejr ud fra en underforstået mening om, at det var med til at sikre parlamentarismen i Danmark. Forliget må i nok så høj grad ses som et storslået eksempel på en politisk studehandel, hvor det lykkedes for Socialdemokratiet og Venstre at bedre forholdene for hver deres vælgergruppe. Det kan da også noteres, at et lignende kriseforlig i Sverige fra maj 1933 mellem Socialdemokratiet og Bondeforbundet netop betegnes som *Kohandeln*.

Ledelsen af landbrugets organisationer og Venstre anså forliget som en nødvendighed. Det betød samtidig, at man måtte opgive tilslutningen til en traditionel liberal frihandelspolitik, fordi den ikke kunne bruges til at løse den aktuelle krise. Fra 1932-33 styrede og kontrollerede Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer den danske eksport af landbrugsvarer, ligesom man herfra regulerede produktionen af smør og svinekød. Det var med til at forhindre, at der i Danmark blev gennemført en protektionistisk handelspolitik, der ville have skadet landbrugseksporten. Sammen med Kanslergadeforliget var denne

centrale produktionsstyring stærkt medvirkende til, at landbrugskrisen vendte fra første halvår af 1933.

Den danske økonomi rettede sig efter 1933, og den økonomiske aktivitet begyndte igen at stige. Et resultat af det var, at arbejdsløsheden faldt, selv om den forblev på et relativt højt niveau i resten af årtiet. Kanslergadeforliget er langt fra den eneste grund til dette, men det havde utvivlsomt nogen betydning grundet devalueringen og den deraf forbedrede konkurrenceevne.

Kanslergadeforliget er efterfølgende blevet tillagt stor symbolsk betydning. Hvor det danske folkestyre blev styrket gennem dette forlig mellem ”arbejdere og bønder”, var den politiske udvikling diametralt modsat i nabolandet Tyskland. Her kom Hitler til magten på den eksakt samme dag, den 30. januar 1933, som Kanslergadeforliget blev indgået.

Samtidig var forliget med til at skabe et stærkt politisk fællesskab mellem de centrale politikere, som deltog i forhandlingerne. I de følgende årtier blev landbrugspolitikken og dermed i væsentlig grad også handelspolitikken i Danmark tilrettelagt af få mænd fra landbrugets organisationer og de politiske partier i Rigsdagen. Det er således ingen tilfældighed, at Krag og Hauch var blandt de tre Venstrepolitikere, som Stauning den 9. april 1940 opfordrede til at træde ind i den første samlingsregering under besættelsen.

Noter

1. Der er ikke noget sted i de samtidige kilder fundet politiske udmeldinger af økonomisk teoretisk karakter. Det gælder i aviserne i løbet af januar og begyndelsen af februar 1933, i debatterne i Rigsdagen eller i de interne debatter i Landbrugsraadets præsidium.
2. F.eks. Erik Rasmussen, 1965; Tage Kaarsted, 1977; Niels Finn Christiansen m.fl., 1988; Tage Kaarsted, 1991; Søren Mørch, 2004; Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 og Bo Lidegaard, 2005.
3. Tage Kaarsted, 1977 s. 36.
4. Søren Mørch, 2004 s. 164-166.
5. Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 s. 25-27 og 31-36.
6. Statistisk Aarbog, 1931. Her forstås en *åben økonomi* som udenrigshandlen målt i forhold til produktionen.
7. Ibid.
8. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 267-268.
9. Patrick Salmon, 2003 s. 232-233.
10. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 264-268.
11. Se note 1.
12. Statistiske Efterretninger, 1936 s. 103.
13. Læs Steffen Elmer Jørgensen, 2001 især bogens tredje hovedafsnit.

14. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 287 og Tage Kaarsted, 1991 s. 89.
15. Det gælder især i en evig kamp med kommunisterne i Rigsdagen, i aviserne og på arbejdspladserne.
16. Claus Bundgaard Christensen m.fl., 2005 s. 25-27.
17. Tage Kaarsted, 1991 s. 82.
18. Erik Rasmussen, 1965 s. 411
19. Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 260-264 og Tage Kaarsted, 1991 s. 81-82.
20. Landbrugsraadets arkiv: Præsidiemeddelelser nr. 10, 1932.
21. Tage Kaarsted, 1977 s. 29-32.
22. *Ministermødeprotokol 1929-33. Stauning-Munch*, 1981 s. 200-201.
23. Tage Kaarsted, 1977 s. 29-32.
24. Se Peter Ramskov Andersen, 1996 s. 108-118 vedr. folketingsmedlemmerne Bent Holstein, Valdemar Thomsen og Christian Eckardt Siegfredsen, der i 1932 blev valgt til Folketinget for Venstre, og som i 1934 brød ud og dannede De Uafhængige som et egentlig LS-parti i Folketinget.
25. Flemming Just, 1992 s. 83.
26. Landbrugsraadets arkiv: Landbrugsraadets præsidiemeddelelser nr. 11-13, 1932. Henrik Hauch blev i sommeren 1932 valgt til formand for De samvirkende danske Landboforeninger efter, at han siden 1930 havde været formand for De jyske Landboforeninger. Landboforeningerne var gårdmændenes forening, og det var dem, der havde magten i Landbrugsraadet, hvorfor præsidenten i Landbrugsraadet nærmest automatisk kom fra landboforeningerne. Hauch blev først valgt til præsident i Landbrugsraadet i juni 1933, men i løbet af det foregående år blev hans forgænger som rådets præsident, P.P. Pinstrup, kørt ud på et sidespor, mens Hauch reelt overtog magten. Dette skyldtes dels Pinstrups sygdom, men i nok så høj grad politisk uenighed. Læs Mogens R. Nissen, 2006 s. 64-66 for uddybning af dette.
27. Statistisk Aarbog, 1931-1935.
28. Statistisk Aarbog, 1931-1935.
29. Patrick Salmon, 2003 s. 233.
30. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 8.
31. Statistisk Aarbog, 1930 og 1931.
32. Statistisk Aarbog, 1931-1937. Den gennemsnitlige forrentning på de danske landbrug var følgende: 1927/28: 1,8 %; 1928/29: 6,2 %; 1929/30: 5,6 %; 1930/31: 0,6 %; 1931/32:-0,5 %; 1932/33: 2,9 %; 1933/34: 3,6 % og 1934/35: 4,0 %.

33. I årene 1931-1934 var der langt flest tvangsauktioner på landbrugs-ejendommene. Der var henholdsvis 1217, 1853, 1332 og 1078 tvangsauktioner i hvert af disse år, jf. Statistisk Aarbog, 1931-1934.
34. Læs Hans Schultz Hansen, 2002 s. 66-116 om den økonomiske krises betydning for landbruget i Sønderjylland.
35. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 932-935.
36. Landbrugsraadets arkiv: Præsidiemeddelelser nr. 23, 1932.
37. Mogens R. Nissen, 2006 s. 64-66.
38. Landbrugsraadets arkiv: Møde i Landbrugsrådet den 23. november 1932 og 18. januar 1933 samt Flemming Just, 1992 s. 103-146.
39. Eksportudvalgene – Baconudvalget, Smørekseportudvalget og Kvæg og Kødudvalget – og de forbundne produktionsreguleringsudvalg blev oprettet i perioden november 1932-marts 1933. Officielt var udvalgene underlagt Landbrugsministeriet, men reelt blev de styret og kontrolleret af organisationer tilknyttet Landbrugsrådet. Se Flemming Just, 1992 s. 108-110.
40. Erik Helmer Pedersen, 1979 s. 515.
41. Mogens R. Nissen, 2006 s. 62-64.
42. Mogens R. Nissen, 2004 s. 29-36.
43. Mogens R. Nissen, 2009.
44. Landbrugsraadets Meddelelser, 1932 s. 26-30. Den såkaldt frivillige aftale blev i slutningen af januar 1933 forlænget.
45. Tormod Jørgensen, 1942 s. 127-128. I sine breve til sin kone sendte Holdgaard flere gange hilsner fra Hauch.
46. *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1978 s. 73 og Tormod Jørgensen, 1942 s. 128-129. Der blev endda skrevet et humoristisk vers om turen.
47. Landbrugsraadets Meddelelser, 1933 s. 34-36.
48. Landbrugsraadets Meddelelser, 1933 s. 23-25.
49. P. Munch, 1964; Bertel Dahlgaard, 1964 og *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1978.
50. Læs også Mogens R. Nissen, 2006.
51. Bertel Dalsgaard, 1964 s. 47-51.
52. Baseret på P. Munch, 1964 s. 298-304 og Bertel Dahlgaard, 1964 s. 47-51.
53. *Landbrugsminister Henrik Hauch. Erindringer*, 1981 s. 116.
54. Af andre elementer i aftalen kan nævnes, at der blev etableret nye billigere refinansieringsmuligheder for landmændene, og at ejendomsskatterne blev sat ned.
55. Erik Rasmussen, 1965 s. 421.
56. Social-Demokraten, 30. januar 1933.

57. Berlingske Tidende, 29. januar 1933.
58. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2809-2810.
59. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2810-2815.
60. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2815-2830.
61. Læs fx Niels Finn Christiansen m.fl., 1988 s. 200-206 og Søren Mørch, 2004 s. 181-183;
62. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 2851-2853 og 2863.
63. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 670-674.
64. Rigsdagstidende, 1932/33, spalte 674-677.
65. Social-Demokraten, 31. januar 1933.
67. Politiken, 31. januar 1933.
68. Ibid.
69. Berlingske Tidende, 31. januar 1933.
70. Ibid.
71. Mogens R. Nissen, 2006 s. 70-72.

Litteratur og kilder

- Peter Ramskov Andersen: *Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-45*. Upubliceret ph.d.-afhandling ved Odense Universitet 1996.
- Niels Finn Christiansen, Karl Christian Lammers og Henrik S. Nissen: "Tiden 1914-1945". Søren Mørch (red): *Danmarks historie*. Bind 7, Gyldendal. København 1988.
- Claus Bundgaard Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen: *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*. København 2005.
- Bertel Dahlgaard: *Kamp og Samarbejde. Nærbilleder af politik og politikere gennem 40 år*. København 1964.
- Det statistiske Departement: *Statistisk Aarbog*. Årgang 1931-1937.
- Det statistiske Departement: *Statistiske Efterretninger*. Årgang 1930-1936.
- Det Statistiske Departement: *Statistiske Meddelelser*. 4. Række. 100 Bind, 2. Hæfte. Arbejdsløsheden i Aarene 1931-35. København 1937.
- O. Chr. Jensen Dybkjær: *Mindebogen om Jens Holdgaard*. København 1938.
- Sigurd Elkjær: *Kr. Bording*. København 1951.
- Flemming Just: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. Esbjerg 1992.
- Hans Schultz Hansen: *'Dansk jord på danske hænder' Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Aabenraa 2002.
- Bent Raymond Jørgensen: "Small State Denmark and Great Britain. The Development of Danish Trade Policy and Economic Relations with Great Britain 1929-1937". Jørgen Sevaldsen (red.): *Britain and Denmark*.

- Political, economic and cultural relations in the 19th and 20th centuries.*
København 2003.
- Steffen Elmer Jørgensen: *Fra chaussé til motorvej – Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761.* Odense 2001.
- Tormod Jørgensen: *Mænd der byggede Danmark. Jens Holdgaard.* København 1942.
- Tage Kaarsted: *De danske ministerier 1929-1953. Et hundrede politisk-historiske biografier.* København 1977.
- Tage Kaarsted: "Krise og krig 1925-1950". Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie.* Bind 9. København 1991.
- Landbrugsminister Henrik Hauch.* Erindringer, udgivet ved Tage Kaarsted. Århus 1978.
- Landbrugsraadet: *Landbrugsraadets Meddelelser.* Årgang 1932 og 1933. København.
- Bo Lidegaard: *Kampen om Danmark 1933-1945.* København 2005.
- Ministtermødeprotokol 1929-33.* Ministeriet Stauning-Munch, udgivet ved Tage Kaarsted. Århus 1981.
- P. Munch: *Erindringer 1924-1933.* Afrustningsforhandlinger og Verdenskrise. København 1964.
- Søren Mørch: *25 statsministre. 25 fortællinger om magten i Danmark i det tyvende århundrede.* København 2004.
- Mogens R. Nissen: *Produktions- og Lieferfreudigkeit. – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945.* Upubliceret ph.d.-afhandling ved Syddansk Universitet 2004.
- Mogens R. Nissen: *Til fælles bedste. Landbruget under besættelsen 1940-45.* København 2005.
- Mogens R. Nissen: „Henrik Hauch. Han blev ikke borte i vrimlen”. Henrik Lundtofte (red.): *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45.* Esbjerg 2006, s. 60-99.
- Mogens R. Nissen: "Institutioner, økonomi og politik". Preben Etwil og Søren Kolstrup (red.): *Økonomisk teori – i historisk belysning.* København 2007, s. 198-216.
- Mogens R. Nissen: "Landbrugets politiske magt. Myte eller realitet?". *Økonomi & Politik*, årg. 82, nr. 3 2009, s. 39-60
- Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie.* København 1979.
- Erik Rasmussen: "Velfærdsstaten på Vej 1913-1939". John Danstrup and Hal Koch (red.): *Danmarks historie.* Bind 13, Politiken. København 1965.
- Rigsdagstidende, 1932/33.

Patrick Salmon: "Paternalism or Partnership? Finance and Trade in Anglo-Danish Relations in the 1930s". Jørgen Sevaldsen (red.): *Britain and Denmark*. Political, economic and cultural relations in the 19th and 20th centuries. København 2003.

Harald Stenbæk, (red.): *Andelsbladet 1933*. Aarhus 1933.

Summary

The so-called Kanslergade Agreement was signed between the Danish Social Democratic Party (Socialdemokratiet), the Social Liberals (Det Radikale Venstre) and the Liberal Party (Venstre) in the early hours of January 30th 1933. This agreement has ever since been considered the most important political deal in the 1930'ies and one of the most important ones in modern Danish history. The agreement itself is, however, shrouded in a veil of mystery, not only in relation as to what went on during the negotiations but also as to the exact content of the agreement.

The agreement must be seen as a consequence of the financial crisis of the early 1930'ies, where the demands for a political solution of the crisis became more and more vocal from particularly the politically influential farmers' organisations and the Social Democratic fraction of the labour movement.

Throughout the years, the agreement has been viewed as a victory for the Danish democracy, a view which is criticised in this article. This article sees the agreement as the result of a political trade-off, where the Social Democratic Party and the Liberal Party sought to secure the interests for each their electoral groups – i.e. labourers and farmers. The focus of this article is particularly on the role of the farmers' organisations and the Liberal Party in the Kanslergade-Agreement. The agreement is seen as an expression of political pragmatism, where earlier ideologies were set aside. The Kanslergade-Agreement was thus also a sign that a new generation of more pragmatically oriented politicians took the over from more traditional liberalists in the Liberal Party and in the farmers' organisations in the early 1930'ies.

It is, at the same time, characteristic that the agreement was significant in relation to the financial crisis. It can be observed that the economic situation of the farming industry improved markedly in the spring of 1933, and that the number of unemployed began to decrease – albeit remaining at a relatively high level to the end of the decade. Additionally, the agreement marked the beginning of a solid political cooperation between the involved parties and politicians and the farmers' organizations, which resulted in important agricultural-political decisions in the ensuing decades.

Forfatter

Mogens R. Nissen er lektor i historie ved Syddansk Universitet i Kolding. Han har i 2000 skrevet bogen *Hollandske landmænd i Danmark - bekymring eller beundring?* sammen med Lone Jeppesen. I 2004 forsvarede han ved Syddansk Universitet ph.d.-afhandlingen *Produktions- und Lieferfreudigkeit. - Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*, der i 2005 blev udgivet i redigeret form under titlen *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Fra 2005-2008 deltog han i projektet *Virtuelt Museum* (www.vimu.info). Han har skrevet flere artikler om dansk landbohistorie i det 20. århundrede.